

Q U E E S T E 24

2017 / 1

TIJDSCHRIFT
OVER JOURNAL OF
MIDDELEEUWSE MEDIEVAL
LETTERKUNDE LITERATURE
IN DE IN THE LOW
NEDERLANDEN COUNTRIES

Queeste

Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden
Journal of Medieval Literature in the Low Countries
Revue de la littérature médiévale dans les anciens Pays-Bas
Zeitschrift für die Literatur des Mittelalters in den Niederlanden

Redactie/Editors

Frank Brandsma (Universiteit Utrecht)
Bram Caers (Universiteit Antwerpen)
Elisabeth de Bruijn (Universiteit Antwerpen)
Suzan Folkerts (Rijksuniversiteit Groningen)
Dirk Schoenaers (University Colleges Leuven Limburg)

Redactiesecretariaat/Secretariat

Suzan Folkerts, RUG, Afdeling Geschiedenis
Postbus 716, NL-9700 AS Groningen, Nederland
s.a.folkerts@rug.nl

Recensiecoördinator/Book review coordinator

Bram Caers, UA, Departement Letterkunde
Prinsstraat 13, S.D.214, B-2000 Antwerpen, België
bram.caers@uantwerpen.be

Redactieraad/Editorial board: Wim van Anrooij (Universiteit Leiden), Adrian Armstrong (University of London), André Bouwman (Universiteit Leiden), Herman Brinkman (Huygens ING, Den Haag), Godfried Croenen (University of Liverpool), Carla Dauven-van Knippenberg (Universiteit van Amsterdam), W.P. Gerritsen (Universiteit Leiden), Hermina Joldersma (University of Calgary), Orlanda S.H. Lie (Universiteit Utrecht), Thom Mertens (Universiteit Antwerpen), Johan Oosterman (Radboud Universiteit Nijmegen), Dieuwke van der Poel (Universiteit Utrecht), Bart Ramakers (Rijksuniversiteit Groningen), Remco Sleiderink (KU Leuven Campus Brussel), Helmut Tervooren (Universität Duisburg-Essen), Paul Wackers (Universiteit Utrecht), Geert Warnar (Universiteit Leiden), Frank Willaert (Universiteit Antwerpen)

Abonnementen

Regulier €36,-; studenten en AIO's €25,-; instellingen €48,- (telkens per jaargang, incl. verzendkosten). Abonnees buiten de Benelux wordt €7,- verzendkosten in rekening gebracht. Een jaargang telt 2 nummers en ca. 96 blz. per nummer.

Uitgeverij en abonnementenadministratie

Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, NL-1211 JA Hilversum, www.verloren.nl
telefoon 035-6859856, e-mail info@verloren
Bankrekening NL44INGB0004489940 (BIC INGBNL2A)

Auteursrechten

Met uitzondering van de samenvattingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. *With the exception of the summaries no part of this publication may be reproduced in any form without written permission from the publisher.*

Nederlands
uitgeversverbond
**Groep uitgevers voor
vak en wetenschap**

Duytsche Alchimye

Een kennismaking met het oudste gedrukte alchemistische traktaat in het Nederlands

THOMAS DENYS

De wetenschappelijke studie van alchemie is een onderzoeksdomein binnen de geschiedkunde dat in de laatste decennia geleidelijk aan prominenter op het academische toneel verscheen, correlerend met de opkomst van verwante onderzoeksonderwerpen zoals hermetisme, astrologie en occultisme. Tot voor een halve eeuw bestempelden veel academici deze esoterische onderwerpen veeleer als pseudowetenschappelijk. Het is inmiddels echter duidelijk geworden dat deze disciplines een zichtbare, maar wellicht moeilijk definieerbare stempel hebben gedrukt op de geschiedenis in het algemeen, en specifiek op de ontwikkeling van de moderne wetenschappen. Het belang van alchemie kan wat dat betreft nauwelijks overschat worden. Historisch gezien had de discipline een sterke invloed op velden als de exacte wetenschappen, filosofie, religie, de beeldende kunsten en literatuur. Alchemie legde de fundamenten voor onze hedendaagse chemie en speelde een nadrukkelijke rol in de invloedrijke religieus-filosofische stroming van het gnosticisme en hermetisme. Het onderzoek naar de verschillende aspecten van deze esoterische traditie is de laatste decennia exponentieel toegenomen, maar focust bijna exclusief op de Engelse en Duitse taalruimtes. De rijke alchemistische traditie van de Lage Landen blijft voor het leeuwendeel ononderzocht, in het bijzonder vanuit een cultuurhistorisch oogpunt.¹

Door middel van een casestudy wil ik met dit artikel de aandacht vestigen op het belang van onderzoek naar alchemistische teksten uit de Nederlanden.² Mijn casus omvat met name het gedrukte traktaat *Duytsche Alchimye*, een vertaling van de vijftiende-eeuwse Franse tekst *De la transmutation des metaux*, die de bereiding van alchemistische elixers en de steen der wijzen beschrijft. De Nederlandse versie werd tweemaal gedrukt. De vroegste druk stamt uit 1551 en bevindt zich in de verzamelbundel Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, Ned. Inc. 576, die zeven teksten bevat met een geneeskundige en alchemistische inslag.³ Volgens het *Repertorium van de Middelnederlandse literatuur* van Ria Jansen-Sieben is dit de oudste Middelnederlandse alchemis-

1 Met uitzondering van studies door Veerle Fraeters, Annelies van Gijsen en Erwin Huizenga, spits het (bijzonder schaarse) onderzoek zich vooral toe op de rol van alchemie als voorloper van de chemie, en specifiek op de figuur van Jan Baptista van Helmont († 1644). Wat deze laatste betreft, mag het werk van Sietske Franssen en Steffen Ducheyne niet onvermeld blijven (zie bibliografie). We moeten hier ook het werk prijzen van Orlanda Lie en de mede door haar opgerichte onderzoeksgroep Werkgroep Middelnederlandse Artesliteratuur (WEMAL). In het kader van hun vruchtbare onderzoek naar artesliteratuur, werd binnen de medioneerlandistiek ruimte en erkenning gecreëerd voor de studie van alchemistische teksten.

2 Dit artikel vormt de neerslag van preliminair onderzoek in het kader van een FWO-aspirantschapsaanvraag. Graag wil ik prof. dr. Youri Desplenter (Universiteit Gent) en prof. dr. Veerle Fraeters (Universiteit Antwerpen – Ruusbroecgenootschap) van harte bedanken voor hun constructieve feedback en onverminderde hulpvaardigheid.

3 De contemporaine band wijst erop dat de teksten al kort na publicatie samengebonden werden. Bovendien verschenen alle teksten bij dezelfde drukker en boekverkoper. Hierop ga ik verder in dit artikel dieper in.

tische druk.⁴ Onder de titel *Duytsche alchimie* werd het traktaat in 1600 onveranderd herdrukt in een boek met de steen der wijzen als centraal thema (Londen, British Library, 1033.c.1).

In deze bijdrage plaats ik het exemplaar uit 1551 centraal. Als onderdeel van de oudste druk over alchemie in het Middelnederlands is deze tekstgetuige op zich al een belangrijk onderzoeksobject. We maken kennis met deze tot nog toe niet ontsloten tekst door middel van enkele elementaire onderzoeksvragen. Om welk type tekst gaat het precies? Wat is de herkomst van het traktaat? Wie waren de personen die een rol speelden bij de productie van de Amsterdamse druk? Wat kunnen de andere teksten in het boek ons over de *Duytsche Alchimye* vertellen? Wat zou de motivatie voor de uitgave kunnen zijn? Welk doelpubliek zou beoogd zijn? Antwoorden op deze vragen naar inhoud, context en co-tekst vormen samen een intrigerend beeld van de *Duytsche Alchimye*.

Inhoud en genre van de *Duytsche Alchimye*

De volledige titel van de tekst die ik in dit artikel onder de loep neem luidt als volgt:

Duytsche Alchimye. Daer in begrepen is die rechte ende warachtige compositie vanden steen der filosofhen ende andere elixiren Wit ende Root so als die warachtelick binnen Parijs ghewrocht ende ten eynde is ghebracht gewest in voorleden Jaren. (f. A1r)⁵

Het traktaat, door een vader aan zijn zoon gericht, bestaat uit twee delen van respectievelijk negen en zeven hoofdstukken, voorafgegaan door *Die Prologe totten leser* (f. A2r). Deze proloog is hoofdzakelijk een beschouwing over de alchemistische praktijk en een scherpe verdediging daarvan, waarin een persoonlijke bemoeienis van de schrijver te bespeuren valt. Die weerlegt de kritiek van kwatongen die beweren dat niemand de *eedele conste der Alchimien* (f. A2r) tot een goed einde kan brengen: verscheidene personen zijn er namelijk al in geslaagd, in het bijzonder *den ghenen die dit boeck gecomponereert heeft* zoals *alle menschen binnen Parijs wel weten* (f. A2r). Toch geeft hij toe dat veel mensen in armoede zijn vervallen doordat hun experimenten mislukt zijn, maar dat geldt volgens hem ook voor astronomen en geneeskundigen. Hij geeft vervolgens vijf oorzaken waardoor sommigen gedoemd zijn te mislukken bij de *praxis*: ze begrijpen de teksten van de *Philosophen*, de alchemistische autoriteiten, niet; veel teksten vertellen leugens (die zijn namelijk geschreven door boze, onsuccesvolle alchemisten); ongeduld zorgt ervoor dat men verschillende processen tegelijk wil uitvoeren, waardoor men slechts half werk aflevert; velen gaan te werk volgens recepten zonder erop te letten of die wel de *loep der natueren* (f. A2v) volgen, waar de recepten vandaan komen of door wie ze geschreven zijn; ten slotte wil God simpelweg niet dat sommige personen in hun opzet slagen. Om schade en financieel verlies te voor-

⁴ Jansen-Sieben 1989, 2.

⁵ In dit artikel normaliseer ik de spelling van citaten uit handschriften en drukken. Voor citaten uit de tekst neem ik als referentiepoint de signaturen die per octavo-katern tweemaal voorkomen, namelijk op de rectozijde van de eerste twee folio's.

komen raadt de schrijver de praktiserende alchemist aan om het navolgend traktaat verscheidene keren te lezen, waarin *die rechte keerne ende het merch der natuerlijcker Philosophien* (f. A2v–A3r), de essentie van de alchemie, vervat zit.

In het eerste deel wordt stap voor stap uitgelegd hoe het witte en rode elixer bereid worden en hoe die aangewend moeten worden om metalen in zilver en goud om te zetten. Dit bereide goud en zilver zou van betere kwaliteit zijn *dant ghene dat uuter minen ofter eerden comt* (f. B2r). Daarnaast bevat het deel enkele hoofdstukken over meer theoretische kwesties: het belang van zout als *sloetel van deser conste* (f. B2v), het verschil tussen een elixer en de steen der wijzen, en de ‘levendigheid’ van goud en zilver ten opzichte van ‘dode’ mineralen.

In het tweede deel beschrijft de auteur grotendeels de productie van de *lapis philosophorum maior*, de steen der wijzen of de rode steen, en de *lapis philosophorum minor*, de witte steen of *Lunaria* (f. B8v). Deze stenen zetten net als de elixers alle ‘dode’ metalen om in goud (rode steen) en zilver (witte steen). In tegenstelling tot de elixers zijn de stenen volmaakte Werken. Het voorlaatste hoofdstuk is een recept voor *lutament* (f. D2r) (ook wel *lutum sapientiae*; een kleiachtige substantie om distillatiekolven hermetisch af te sluiten). Het laatste hoofdstuk bevat een nawoord aan de zoon, waarin de auteur zijn beweegredenen voor de tekst motiveert en als volgt afsluit:

Ick hebbe u gedeclareert op mijn deel hemelijcx tghene dat mijn ooghen ghesien mijn handen gewrocht hebben ende mijn vingeren uut getogen hebben ende hebbe dit selve Boecxken met mijn eygen hant geschreven ende onderteekent met mijnen name als ick in mijn doot bedde lach in den Jare duysent vierhondett [*sic*] tween dertich den sevenden dach in Meye alsoe gheteekent in den originael. Johannes Saingnier. (f. D4r)

Op 7 mei 1432 – op het jaartal kom ik later nog terug – zou de schrijver, ene *Johannes Saingnier*, op zijn sterfbed het traktaat opgesteld hebben, als neerslag van zijn alchemistisch onderzoek. Als we de tekst vanuit een literair oogpunt benaderen, kunnen we duidelijk enkele genrekenmerken ontwaren die typisch zijn voor de alchemistische tekstcultuur. Zo is er ten eerste het narratologisch raamwerk van het traktaat. De schrijver van de proloog vertelt zijn lezers dat *Joannes Saingnier* dit traktaat *sinen soene ghelaeten heeft in zijn dootbedde tot een testament voor een grooten schat* (f. A3r). De proloog is, zoals nog zal blijken, waarschijnlijk een latere toevoeging aan het traktaat, maar verduidelijkt en expliciteert zo wel de specifieke didactische vorm: in de tekst die volgt, adresseert de schrijver–alchemist zijn zoon. Een vader die zijn zoon aanspreekt en inwijdt in de kunst, ook wel de *traditio* genoemd, is een kenmerkende en vaak terugkomende dialoogvorm bij alchemistische literatuur en occulte aanverwanten, zo vertelt ons ook Veerle Fraeters in *Gods gouden thesaurus*.⁶ Deze vorm van kennisoverdracht wijst volgens haar niet noodzakelijkerwijs op een reële vader-zoonrelatie, maar kan vaak figuurlijk worden opgevat als de verhouding tussen een meester en zijn leerling.⁷ Fraeters noemt verder nog twee topoi die typisch zijn voor het genre, namelijk ‘de reverentie voor het woord van de meester’ en ‘het onderscheid

6 Fraeters 1999, 111. Fraeters bespreekt dit genre uitvoerig in haar monografie (p. 110–116).

7 Fraeters 1999, 111.

tussen de zoon/leerling en de buitenstaanders'.⁸ Deze elementen keren ook duidelijk terug in het traktaat:

Die Philosophen hebben dese conste soe seer verborghen gheschreven ende met soe veel parabolon bewimpelt dat hy na onmoghelijck is ten eynde van den verstande der selven te comen ten si door groot onderwijs van anderen constenaers oft door een sonderlinghe gave Godts. (f. D3v)

De alchemistische kunst kan men enkel onder de knie krijgen door *groot onderwijs* van een ingewijde *constenaer*, hier de vader. Die maakt geen gewag van een vergelijkbare opleiding en moet dus wel de *sonderlinghe gave Godts* bezitten, wat bevestigd wordt door de volgende uitspraak: *Veel sijnder gheroepen maer weynich uutvercoeren* (f. C6r). Dit is een voorbeeld van een andere veelvoorkomende topos in het genre, die van de *dig-natio*: men moet de kennis waard zijn om ze te kunnen verwerven.⁹ De vader is een van de uitverkorenen die deze Ware kennis bezit – bovendien heeft hij die op eigen houtje verworven (door een *gave Godts*) – wat veel mensen kunnen onderschrijven:

ick hebbe u in dit tractaet geschreven die rechte warachtighe conste soe als ickse met mijn eyghen handen ghewrocht ende ten eynde ghebrocht hebbe als veel lieder weeten binnen deser steeden van Parijs. (f. C6v)

Hier vinden we ook de eerste topos van de *traditio* terug. Wat de alchemist in dit traktaat schrijft, is *die rechte waerheyt* (f. D3v), verworven door de gratie Gods. Het woord van de vader is met andere woorden van goddelijke oorsprong. Als zijn zoon er echter niet in slaagt om deze kennis ten volle te begrijpen, dan is dat niet de schuld van de vader:

oft ghy tot ghenen rechten eynde en conste ghecomen, so gheeft u selven die schult ende niemanden anders want ick hebt u rechtelijck ende met platter redenen gheschreven. (f. D3r)

Bovendien heeft hij alles verteld wat er te leren valt: *ick hebbe u geopenbaert alle die waerheit ende al die cracht sonder eenich dinck achter te laten* (f. C3r). Dit is volgens Fraeters een implicatie van de tweede topos, namelijk dat de zoon/leerling recht heeft op een volledige kennisoverdracht.¹⁰ De *traditio* verloopt volgens die topos exclusief van vader/meester op zoon/leerling; buitenstaanders hebben geen recht op de kennis. De tweede topos zit echter voornamelijk vervat in het raamwerk van het traktaat. De vader heeft deze tekst specifiek voor zijn zoon geschreven, uit liefde voor die laatste:

Alsoe mijn seer geminde Sone door die groote liefde die ick tot u hebbe soe hebbe ick u dit al willen openbaren. (f. D3v)

Laten we nog kort terugkomen op de proloog, omdat die toch een geval apart is in termen van genre. Het voorwoord lijkt namelijk deels te breken met het genre van de *traditio* en de daaraan verbonden topoi. Zo verdwijnt de 'zoon' uit het traktaat als (fictioneel) doelpubliek en richt de schrijver van de proloog zich tot een algemene *leser*. Hierdoor vervaagt de eerdergenoemde distinctie tussen zoon/leerling en bui-

⁸ Fraeters 1999, 111.

⁹ Fraeters 1999, 113.

¹⁰ Fraeters 1999, 112.

tenstaanders. Het lijkt me sterk dat de schrijver van het traktaat zelf het onderscheid zou expliciteren tussen een algemeen lezerspubliek en de zoon. Dit zou er op kunnen wijzen dat het voorwoord geen deel uitmaakte van zijn oorspronkelijke tekst. Twee andere vaststellingen pleiten hier althans ook voor. De vroegste overgeleverde tekstgetuige, een handschrift in het Frans, begint onmiddellijk met de volgende woorden, gericht aan de zoon:

O filz je comme pere a la personne qui soit sur des viuants que jayme mieulx baille ceste petite doctrine la quelle jay scripte de ma main (f. 2r).¹¹

Ook in een Latijnse vertaling gedrukt in 1664 komt de proloog niet voor, zodat er van een algemene lezer geen sprake is en enkel de zoon rechtstreeks wordt aangesproken.¹² Het is goed mogelijk dat de Nederlandse vertaler het voorwoord heeft geschreven om een breder publiek aan te trekken. Dit rijmt overigens ook met het gedrukte karakter van de *Duytsche Alchimye*. De andere topos, de Waarachtigheid van de over te dragen kennis, wordt in de proloog wel nog uitdrukkelijk naar voren geschoven:

[*Over het traktaat:*] ghi sulter in vinden die rechte keerne ende het merch der natuerlijcker Philosophien ende bie rechte also si gewracht is binnen Parijs by Joannes Saignier (f. A2v-A3r)

Als we de voorbeeldige navolging van de typische genrekenmerken in rekenschap nemen, moeten we wel besluiten dat de schrijver zich maar al te bewust is van de genreconventies in de alchemistische tekstcultuur. De vader-zoonrelatie is niets meer dan een gefingeerde situatie.¹³

Er is in het traktaat een andere aanwijzing te vinden die deze kennis van specifieke genreconventies onderschrijft, weliswaar op een eerder vreemde en verrassende manier. Op een bepaald moment gaat de schrijver namelijk uitdrukkelijk breken met een literair kenmerk van alchemistische teksten, met name het gebruik van een opzettelijk onduidelijke taalstijl en zogenoemde *Decknamen*:

Die Philosophen hebben dese conste soe seer verborghen gheschreven ende met soe vele parabolon bewimpelt dat hy na onmoghelijck is ten eynde van den verstande der selven te comen. (f. D3v)

Ghy sult weten mijn Soene datter sijn veele Boecken gheschreven ghewest van den Philosophen dye si na haer doot achter ghelaeten hebben in den welcken si die rechte waerheyt gheschreven hebben maer by seer donckeren stile hier een woort ende daer een ander waer door datter veel in dwalinghe ghevallen sijn. (f. D3v)

Hoewel hij eerbied toont voor zijn wijze voorgangers, de *Philosophen*, moet hij zich toch op dit ene vlak afzetten van hun traditionele tekstcultuur. Het is zijn bedoeling

11 Moorat 1962, 368. Het gaat om de tekst in Londen, Wellcome Institute, hs. 523.

12 Londen, Warburg Institute, FGH 4862: *Magni lapidis naturalis philosophia & vera ars per Ioannem Saignier*.

13 De mogelijkheid bestaat echter dat de auteur zijn tekst geschreven heeft ten behoeve van een leerling. Bij mijn (lopend) onderzoek naar biografische gegevens over Jehan Saulnier (zoals zijn naam in vroege Franse tekstgetuigen gespeld wordt) ben ik op een persoon gestoten met dezelfde naam, die theologie onderwees aan de universiteit van Parijs (Sullivan 2011, 22 en 560). Deze theoloog is de auteur van een stichtelijk werk, *La livre de la maison de conscience* (Cowling 1998, 66; Hasenohr 1994, 216). Of het om één en dezelfde persoon gaat, kan echter nog niet met zekerheid vastgesteld worden.

om zijn lezer te behoeden voor hun duistere en verwarrende teksten, die al te vaak tot fouten leiden. De alchemist wil hier voor de verandering een eenvoudig te begrijpen en inhoudelijk volledige tekst neerpennen waardoor zijn lezer geen andere boeken zal hoeven te raadplegen.

soe hebbe ick u dit al willen openbaren op dat ghy u wachten sout voor den donckeren schriften der Philosophen ende wilt u in dit mijn Boecxken exerceren want dit u in gheen dwalinghe leyden en sal. (f. D3v-D4r)

De schrijver zet zich echter niet helemaal af tegen het taalgebruik van zijn voorgangers. Zo gebruikt hij ook een typisch stijlkenmerk in de alchemistische literatuur: het gebruik van biologische metaforen om chemische processen te omschrijven.¹⁴ Op een bepaald moment tijdens de bereiding van het witte elixer moeten geleidelijk aan dunne stukjes zilver toegevoegd worden aan het preparaat. Zo wordt dit laatste ‘gevoed’ *als tkindt ghevoedt wordt in sijnder moeder lichaem* (f. A8r). Een andere metafoor treffen we aan bij een meer filosofische beschouwing over transmutatie. De zogenaamde ‘levende, perfecte lichamen’, goud en zilver door alchemie verkregen, bevatten drie bestanddelen: ziel, lichaam en geest. Om een metaal (of ‘lichaam’) in goud of zilver om te zetten, moet men eerst geest en ziel verkrijgen (uit een ander stuk bereid goud of zilver) en die met elkaar laten binden. Dit proces beschrijft hij in termen van copulatie:

wy benemen den spiritum oft Gheest deser perfecter lichaemen [= *goud en zilver*] door ons sperma ende oft ghijt anders noemen wilt ons sterck waeter ende den selven gheest is onthouden in ons matrice dat is ons ghesolveert Soudt dwelck oock mede ons menstruum is ende wanneer die moeder heeft ontfanghen dat saet dats dat sperma van dat volmaeckte lichaem met horen [*sic?*] menstruum in haren Buycke soe en salt noch gheen leven ontfanghen voor datter die siele in ghestort is. (f. C2r)

We kunnen hier dus besluiten dat zowel de stijl als de inhoud van het traktaat onmiskenbaar wijzen op een zuiver alchemistisch werk. De noemer dekt hier duidelijk de lading: het gaat werkelijk om *duytsche alchimye* of ‘alchemie in het Nederlands’. Dat we het adjectief niet anders dan in de linguïstische zin mogen opvatten, leert ons ook de geschiedenis van het traktaat.

Een beknopte tekstgeschiedenis

De *Duytsche Alchimye* is een vertaling van een oorspronkelijk vijftiende-eeuws traktaat en zou volgens de tekst zelf opgesteld zijn door een alchemist met de naam Jehan Saulnier.¹⁵ Over de auteur is tot nog toe enkel bekend wat er in de verschillende

¹⁴ Fraeters 1999, 116.

¹⁵ De naam van de alchemist wordt in de verschillende bewerkingen of vertalingen telkens anders gespeld: Joannes Saignier, Johannes Saingnier, Jehan Saignier, Jean Saulnier, Jean Saunier, Jean Sanier, Jehan Saulnier, Johannes Semeeres, John Sannere, Samner, John Sammer, etc. De oudste tekstgetuige, de Wellcome-tekst, heeft het echter over Jehan Saulnier; deze spellingswijze zullen we dan ook verder in dit artikel aanhouden.

overgeleverde versies van dit traktaat zelf geschreven wordt. Volgens het nawoord, dat ik eerder al citeerde, zou Saulnier zijn traktaat neergeschreven hebben als testament, nalatenschap voor zijn zoon (of leerling). Het oudst overgeleverde handschrift met de Franse tekst is handschrift Londen, Wellcome Institute, 523 (f. 2r-16r). Het traktaat heeft in de catalogi de titel *De la transmutation des metaux* meegekregen en eindigt met de vermelding van een specifieke datum waarop de tekst neergeschreven werd:¹⁶

Ce script faict lan de grace mil iiii° xxx En le septieme jour du moys de may. Enfin signe [*woord onleesbaar*] J Saulnier. Amen deo gratias. Amen deo gratias. Cui prodest homini si totum mundum lucretur. Et anima eius detrimentum In futurum pasciatur [*sic*]. Cum quid agas prudentes. Respice finem (f. 16r).¹⁷

De datum van opschriftstelling die hier vermeld wordt, 7 mei 1430, lijkt bevestigd te worden door het eerste folio van het handschrift, dat een inhoudstafel bevat waarop ook het jaartal 1430 geschreven staat.¹⁸ Dit strookt echter niet met wat de Amsterdamse druk ons eerder in dit artikel verteld heeft; die gaf namelijk 1432 als jaartal op. Dit is op zijn minst opmerkelijk te noemen, aangezien alle andere en latere tekstgetuigen ook(?) 7 mei 1432 als datum geven. Verder codicologisch en brongericht onderzoek zal moeten uitwijzen of het hier gaat om een kopiïstenfout in het Franse handschrift, of om corruptie in de navolgende tekstoverlevering. We kunnen er echter wél van blijven uitgaan dat handschrift Londen, Wellcome Institute, 523 een erg vroege tekstgetuige bevat: dit handschrift vormde ooit het eerste deel van een verzamelhandschrift, waarvan de twee andere delen zich ook in de bibliotheek van het Wellcome Institute bevinden.¹⁹ Het watermerk in het papier gebruikt voor een van deze delen zou uit Parijs (1419) stammen.²⁰ De mogelijkheid bestaat zelfs dat het hier om de autograaf gaat. Zo is de tekst geschreven in een kleine, cursieve hand die verder niet meer in de codex voorkomt.²¹ Ook keert het afsluitende Latijnse motto (zie hierboven) in geen enkele tekstgetuige terug en is het als *memento mori* niet helemaal ondenkbaar bij iemand die op zijn sterfbed ligt. Diepgaander, codicologisch onderzoek zou hier verder uitsluitsel over kunnen bieden.

Handschrift Orléans, Bibliothèque municipale, 291 bevat de op één na vroegste tekstgetuige (f. 57r-73v).²² De codex uit 1517 bevat de Franse tekst die hier begint met de volgende woorden: *Cy commence une doctrine de philosophie, laquelle maistre Jehan Saulnier bailla à son filz sur la transmutation des métaulx* (f. 57r). Een eeuw later, in 1615, publiceerde Gabriel de Castaigne († ca. 1630), clericus, theoloog, alchemist en aalmoezenier onder koning Lodewijk XIII, een werk met de titel *Le Grand Miracle de Nature métallique*.²³ Het overgrote deel van dit gedrukte boek bevat een bewerkte

¹⁶ Moorat 1962, 368.

¹⁷ Zoals geciteerd door Moorat 1962, 368.

¹⁸ Een saillant detail: de theoloog Jean Saulnier (zie noot 13) stierf in 1430 (Hasenohr 1990, 363).

¹⁹ Hasenohr 1990, 363.

²⁰ Hasenohr 1990, 284.

²¹ Moorat 1962, 368.

²² Marichal en Samaran 1984, 239.

²³ Savare 1975, 515. Zie ook de digitale editie van *Le Grand Miracle de Nature métallique*: <http://bnam.fr/IMG/pdf/miracle.pdf>.

editie van Saulniers traktaat, getiteld *Œuvre philosophique de J. Saunier*. Onder deze en gelijkaardige titels vinden we de het traktaat ook terug in zowel vroeger als later gedateerde handschriften.²⁴ Verder kan ik nog wijzen op een tot nog toe weinig opgemerkte Franse tekstgetuige uit de zestiende eeuw, *Le testament de M. Jean Le Saulnier*, in handschrift Cambridge (MA), Harvard University, Houghton Library, Fr. 81.²⁵

We kunnen met vrij grote zekerheid stellen dat Saunier zijn tekst oorspronkelijk in het Frans opstelde. Ten eerste zijn de vroegste tekstgetuigen van het traktaat in het Frans geschreven. Een kopiïst vertelt ons bovendien letterlijk dat een Franse tekst aan de grondslag ligt van zijn Latijnse vertaling uit 1553, waar ik zo meteen op terugkom. Daarbovenop bevat handschrift Oxford, Bodleian Library, Ashmole 1503 een zestiende-eeuwse Engelse vertaling met als titel *The French Alchimy*.²⁶

De la transmutation des métaux is de enige tekst van Jehan Saunier die is overgeleverd. Of die auteur nog andere, al dan niet alchemistische, teksten geschreven heeft, kan niet met absolute zekerheid gezegd worden.²⁷ Wel moet opgemerkt worden dat de codicologische beschrijving van het Latijnse verzamelhandschrift München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 25110 twee opeenvolgende teksten vermeldt die aan Saunier zijn toegeschreven.²⁸ De eerste draagt de Griekse titel *περὶ Χημείας* (*Peri Chemeias*, 'Over alchemie'; f. 80-154) met het Latijns onderschrift *ex Gallico translatum per W R R EX M 1553*. Het gaat hier om een Latijnse vertaling uit 1553 van een Franse bron. De tweede tekst is getiteld *De alchimia theorica* (f. 155-167) en heeft de toeschrijving *auctore J. Sauniero?* meegekregen. Of het bij deze laatste om een vertaling van dezelfde tekst gaat, is niet bekend en zou uit nader onderzoek moeten blijken.

Hoewel de bekende gegevens over de tekstoverlevering voorlopig nog flink wat hiaten en onduidelijkheden bevatten, kunnen we wel met zekerheid stellen dat Saulniers traktaat een verbazingwekkend brede verspreiding gekend heeft. Uit de periode van de vijftiende eeuw tot en met het einde van de achttiende eeuw zijn talrijke vertalingen en bewerkingen opgedoken, zowel in het Frans, Engels, Latijn als in het Nederlands.²⁹ Ze komen voornamelijk voor in handschriften of drukken die ook werken van belangrijke middeleeuwse alchemisten bevatten, zoals Arnaldus de Villa Nova († 1311), (pseudo-)Raimundus Lullus († ca. 1315) en Johannes de Rupescissa († 1366), maar bijvoorbeeld ook de enigmatische Isaac Hollandus.³⁰ Het is dan ook onduidelijk waarom men Saulniers tekst in het onderzoek zo lang links heeft laten liggen. Het traktaat moet een zeker aanzien hebben genoten in alchemistische milieus, in het bijzonder voor praktiserende alchemisten gezien de aard van het werk.

24 Zie appendix 1 voor een lijst van de tot nu toe bekende exemplaren.

25 Er zijn maar enkele schaarse gegevens te vinden over dit handschrift, voornamelijk op de Schoenberg Database of Manuscripts (<http://dla.library.upenn.edu/dla/schoenberg>).

26 Black 1845, 1405. Nota bene: *French* doelt hier vanzelfsprekend niet noodzakelijk op de Franse taal, maar kan ook in de culturele of geografische zin gebruikt zijn ('alchemie op zijn Frans' of 'alchemie uit Frankrijk').

27 Zoals vermeld in een vorige voetnoot wordt het stichtelijk werk *La livre de la maison de conscience* toegeschreven aan een theoloog met de naam Jehan Saunier (Cowling 1998, 66; Hasenohr 1994, 216). Of het werkelijk om dezelfde man gaat is vooralsnog onduidelijk.

28 Halm en Meyer 1969, 162.

29 Tot op heden zijn bijna dertig overgeleverde tekstgetuigen bekend.

30 Over Isaac Hollandus is bitter weinig bekend. De alchemist zou geleefd hebben in de zestiende eeuw (Van Gijzen 2004, p. 43).

Welke plaats de Nederlandse vertaling in de teksttraditie inneemt, is vooralsnog onduidelijk. Om deze vraag degelijk en adequaat te kunnen beantwoorden moet men in de eerste plaats de overlevering van het traktaat zelf alsook de onderlinge verbanden tussen de tekstgetuigen scherper in kaart brengen, een taak waarvoor in deze bijdrage onvoldoende ruimte is.

De eerste druk van de *Duytsche Alchimye* (1551)

De ontstaanscontext van beide Nederlandstalige drukken is op zijn minst markant te noemen, in het bijzonder wat betreft de actoren die aan het productieproces deelnamen. Met name rond de eerste druk uit 1551 heeft zich een complex kluwen van informatie genesteld, waarin ik zal trachten structuur te brengen, om zo verbanden tussen de verschillende actoren bloot te leggen. Ik beperk me hier niet exclusief tot hun rol in de totstandkoming van de twee drukken, maar zal ook een blik werpen op biografische elementen die kunnen helpen een beeld te vormen van de alchemistische tekstproductie in de vroegmoderne Lage Landen.

Zoals eerder vermeld, bevindt de eerste Nederlandse vertaling zich, samen met zes alchemistische en medische traktaten, in de verzamelbundel Amsterdam, UB, Ned. Inc. 576. Elke tekst daarin draagt bijna letterlijk hetzelfde colofon:

Gheprent toe Campen, in die broederstraet, by my Steven Joessen. Anno MDLI. Voor Cornelis Karelsoen, woenende tot Aemstelredam in Sinte Olifs Capel steech, int Gulden Missael, voortstaende op dye nieuwe Brugge aent Paelhuysken (f. D4r)

Steven Joessen moet zich ten laatste in 1549 in Kampen gevestigd hebben, waar hij een drukkerszaak uitbaatte in de Broederstraat.³¹ Rond deze tijd waren minstens vijf andere drukkers actief in deze drukkerswijk.³² Joessen zou zijn beroep uitgeoefend hebben tot en met 1581. Hierna komt zijn naam niet meer voor in de stadsrekeningen.³³ Zijn zoon en kleinzoon, Joest Stevenszn en Peter Joostsz., zetten zijn boekbedrijf echter verder.³⁴ De werken gedrukt door Joessen kunnen in drie categorieën opgedeeld worden: alchemistische en medische teksten, stichtelijke literatuur en werken van Erasmus. Uit de jaren 1549 tot 1552 zijn enkel drukken uit de eerste categorie overgeleverd. Boeken uit de twee andere categorieën verschijnen pas vanaf 1555.

Volgens het colofon drukte Joessen de *Duytsche Alchimye* voor Cornelis Karelsen, een Amsterdams uitgever. Over diens leven is niet erg veel geweten. Hoogstwaarschijnlijk afkomstig uit het Brabantse Zichem werd Karelsen op 18 september 1546 gelicentieerd boekverkoper.³⁵ In 1550 vestigde hij zich in Het Gulden Missael, zijn winkel aan de Nieuwe Brug in Amsterdam. In 1553 betaalde de uitgever al een laat-

³¹ De eerste bekende druk van Joessen, het alchemistische *Kunst boeck*, werd in 1549 gedrukt, volgens de *Short-Title Catalogue Netherlands* (STCN).

³² Krans 1949-1951, 91.

³³ Krans 1949-1951, 102.

³⁴ Krans 1949-1951, 102.

³⁵ Burger en Moes 1896, 203.

ste maal de huur voor zijn winkel. Het daaropvolgende jaar, op 30 mei, werd Karelsen begraven in de Oude Kerk.³⁶

Vertaler en vertaling

Wie de vertaler van de *Duytsche Alchimye* is, wordt in het colofon niet vermeld, maar hij kan volgens mij geïdentificeerd worden als Symon Andrieszn.³⁷ Ik kom voornamelijk tot die conclusie doordat Andrieszn., Joessen en Karelsen in hetzelfde samenwerkingsverband van respectievelijk vertaler, drukker en boekverkoper ook de productie van de overige teksten in Amsterdam, UB, Ned. Inc. 576 verzorgden, als ook andere alchemistische drukken. Over het leven van Andrieszn., of voluit Symon Andrieszn. Bonijn, is weinig bekend. Hij was een Amsterdams leerkracht, oefende het ambt van pauselijk notaris uit van 1558 tot 1562 en stierf in 1565.³⁸ Symon Andrieszn., soms ook gelatiniseerd tot Symon Andree, vertaalde talrijke teksten die gemakkelijk in twee genres ingedeeld kunnen worden: spreekwoordenverzamelingen en medisch-alchemistische teksten.³⁹ De term ‘vertalen’ moet hier echter voorzichtig worden gebruikt. Zijn spreekwoordencollecties lijken het resultaat te zijn van een combinatie van vertaalwerk, compileerwerk – Andrieszn. maakte gebruik van minstens drie verschillende bronnen – en eigen inbreng.⁴⁰ Dat laatste uitte zich hoofdzakelijk in het verklaren van de spreekwoorden in zijn *Duytsche Adagia, ofte spreekwoorden* (1550).⁴¹ Een verzameling van Nederlandse spreekwoorden die niet louter een oplijsting was, maar ook de betekenissen verklaarde, was een uniek fenomeen in de zestiende eeuw.⁴² De teksten over alchemie en geneeskunde zijn voornamelijk vertalingen uit het Duits, hoewel er in enkele gevallen vermoedelijk wel wat redactiewerk bij kwam kijken om de werken samen te stellen. Zo vermelden twee drukken van het alchemistisch geïnspireerde *Kunst Boeck* namelijk expliciet dat ze *[g]hecollijeert ende eensdeels getranslateert* zijn.⁴³ Verder onderzoek naar de precieze relatie tussen Andrieszn.’s bronteksten en vertalingen zou de aard van zijn vertaalwerk in kaart moeten brengen.

Zoals eerder vermeld, zijn in de collectie Amsterdam, UB, Ned. Inc. 576, naast de *Duytsche Alchimye*, zes alchemistische en medische traktaten verzameld, die, zoals ver-

³⁶ Burger en Moes 1896, 214.

³⁷ De online catalogus van de Amsterdamse universiteitsbibliotheek vermeldt ook uitdrukkelijk Andrieszn als vertaler.

³⁸ Dudok van Heel 2003, 37.

³⁹ Andere gebruikte spellingen zijn Andriessoon, Andriessen en Andriesz.

⁴⁰ Meadow 1993, 225.

⁴¹ Het adjectief *duytsche* verwijst hier naar de Nederlandse taal, net zoals bij de *Duytsche Alchimye* (‘alchemie in het Nederlands’).

⁴² Meadow 1993, 224.

⁴³ Zie appendix 2. Het gaat om de drukken uit 1551 en 1581. De volledige titel van de druk uit 1581 geeft een goed idee van de inhoud: *Const boeck, nyeulijck uutten alchemistischen gront vergadert. Tracterende van allen grondlijcken ghebruyckinghe der consten. Nutlick voor allen wercklieden als muntmeesteren, goudtwerckers, scheyderen, goutsmeden, schilderen, ende allen wercklieden werckende in stael, yser, koper, ende alle andere metalen. Item om alderhande plecken uut te doen. Om alderhande colueren te veruen. Van verguldinghe ende versilveringhe. Ende van werckinghe der alchemistischen dinghen.*

der zal blijken, allemaal vertaald zijn door Symon Andrieszn. Het zijn de volgende teksten:⁴⁴

Duytsche Alchimye.
 [Een nyeuw receptboexken]⁴⁵
 Dat boeck der secreten.
 Een nieu wondt boeck ende chyrurgien handtwerckinge.
 Corte instructie ende onderwijsinghe.
 Medicijnael boeck.
 Den troest der crancker menschen.

Slechts een van deze teksten vermeldt effectief zijn naam. In *Een nieu wondt boeck ende chyrurgien handtwerckinge* staat op de titelpagina de volgende toewijzing: *Nieuwelijck in hoechduytsch gemaect Per Symonem Andree in Aemsterdam. Anno. MDVI.*⁴⁶ De voorlaatste tekst, het *Medicijnael boeck*, bevat een handleiding voor de lezer: op verschillende plaatsen staan naast de tekst initialen die verwijzen naar de naam van de oorspronkelijke auteur van de passage, maar waar een *A.* staet dat is daer toe gheaddiert ende gheprobeert ghewest.⁴⁷ De *A.* kan simpelweg een afkorting zijn van het Latijnse *additio*, maar kan net zoals de andere initialen verwijzen naar een naam, met name die van Andrieszn., die bij zijn vertaling de tekst aangevuld en gecontroleerd moet hebben. Kortom, er zijn hooguit twee expliciete vermeldingen van de identiteit van de vertaler in de verzamelbundel. De *smoking gun* om de andere teksten aan Andrieszn. toe te wijzen zit verborgen in Vlaamse herdrukken van de laatste vier teksten. Joos Destree († ca. 1571), een boekdrukker en -verkoper uit Ieper, kreeg in 1551 officieel toestemming om zes boekjes te herdrukken in zijn werkatelier *In de rode pelikaan.*⁴⁸ Op het einde van elk van deze boekjes verschijnt een *Extract der Privilegie*. Volgens dit privilege zijn de oorspronkelijke werken:

zes cleene boucxkens gheprent tot Campen ende ghetranslateert uutten Hoechduytsche in Vlaemischer tale bij Symoen Andree begrijpende de consten van Chirurgie ende Medicinen.

Destree gaf de volgende vertalingen van Andrieszn. opnieuw uit, die eerder door Steven Joessen gedrukt werden in Kampen:

Een nieu wondtbouc ende chyrurgien handtwerckinge.
 Den troost der crancker mensche.
 Medicijnael boec.
 [Corte instructie ende onderwijsinghe.]⁴⁹

⁴⁴ Zie ook appendix 1 voor een uitgebreidere beschrijving. Gemakshalve gebruik ik afgekorte vormen van de titels.

⁴⁵ Aangezien de titelpagina ontbreekt, is de titel is overgenomen uit een herdruk (Derick Wylicks van Santen, Rees, 1578; zie appendix 2).

⁴⁶ Burger en Moes 1896, 210.

⁴⁷ Burger en Moes 1896, 204.

⁴⁸ Duverger 1988, 232.

⁴⁹ Hoewel niet overgeleverd, hoort dit boekje volgens Moes en Burger (1896, 207 en 209) en Krans (1949-1951, 97) ook tot deze reeks herdrukken. Aangezien het hier ook gaat om een vertaling *uuten Hoechduytsche* (zie onder en appendix 2) lijkt dit te kloppen.

*Remedie curative van wonden ende zeeren, met vercleringe van veel waerde recepten.
Const bouck nyeulick uutem alchemistischschon gront vergadert.*

Tot nog toe kon enkel bewezen worden dat de teksten a tot en met e bij het groepje van *zes cleene boucxkens* behoren. Na wat zorgvuldig speurwerk, vond ik een codicologische beschrijving van het *Const bouck*, meerbepaald een druk uit 1553, die ook de bovengenoemde ‘approbatie [...] uit 1551’ vermeldt.⁵⁰ Hierdoor is het lijstje eindelijk volledig.

Dankzij het *Extract der Previlogie* is inmiddels ook duidelijk dat Andrieszn. minstens vier traktaten in de Amsterdamse verzameldruk uit het Duits vertaald heeft, de nummers vier tot en met zeven in de bovenstaande lijst. Wat met de eerste drie dan? De zoektocht naar de bronteksten van de vier traktaten brengt ons bij een mooi voorbeeld van laatmiddeleeuwse *Fachliteratur*, het medisch handboek *Artzneybuch köstlich fur mancherley Kranckheit des gantzen leibs* (Melchior Sachse, Erfurt, 1546). Dit werk bevat dertien traktaten die eerder al afzonderlijk waren verschenen. Het moet om een vrij populair boek gaan, getuige de verschillende herdrukken van zowel de volledige collectie (ook onder andere titels) als de afzonderlijke teksten. Er is voorts weinig betrouwbare informatie over dit werk te vinden, maar wellicht kan verder onderzoek meer licht werpen op de inhoud en specifieke functie ervan. Zeven van de dertien teksten in het *Artzneybuch* fungeerden duidelijk als bron voor op één na alle vertalingen in de Amsterdamse druk.⁵¹ Bij het maken van zijn vertalingen beschikte Andrieszn. vermoedelijk zelf over een exemplaar van het *Artzneybuch*, of had hij er tenminste toegang toe. Het lijkt me dan ook geen brug te ver om hem aan te duiden als de vertaler van *Een nyeuw receptboexken* en *Dat boeck der secreten*. Het enige werk waar geen Duitse tegenhanger voor te vinden is in het *Artzneybuch* is de *Duytsche Alchimye*.

Toch kunnen we er vrijwel zeker van zijn dat Symon Andrieszn. ook de vertaler is van de *Duytsche Alchimye*. De belangrijkste aanwijzing daarvoor is natuurlijk de vaststelling dat alle teksten in Amsterdam, UB, Ned. Inc. 576 bijna identiek hetzelfde colofon dragen: ze zijn gedrukt door Steven Joessen in Kampen, voor Cornelis Karelsen in Amsterdam. Bovendien had Andrieszn. ervaring met het vertalen van alchemistische teksten, getuige het bovenvermelde *Kunst Boeck*, waarvan overigens twee drukken verschenen bij Joessen. Voeg daarbij het zo-even aangetoonde feit dat Andrieszn. de vertaler is van op een na alle teksten, dan klinkt het aannemelijk om hem ook als de vertaler van de *Duytsche Alchimye* aan te duiden.

Uit welke brontaal vertaalde Andrieszn. dan? Hier zijn drie scenario’s mogelijk. De eerste en meest logische hypothese is dat hij een Franse brontekst ter beschikking had. Het is bekend dat hij het Frans onder de knie had, getuige het *Livre des adages et paraboles*, een spreekwoordenverzameling waarvan hij de samensteller en vertaler is.⁵² Bo-

⁵⁰ Van de Velde 1941, 274.

⁵¹ Het eerdergenoemde *Medicijnael boeck* is namelijk een omwerking van twee Duitse teksten door Andrieszn. Zie appendix 1 voor de Duitse bronteksten.

⁵² Voluit: *Livre des adages et paraboles qui se usent journellement en nostre langaige composez en langue franchoise et avec ce translatez en nostre vulgaire langue chiotse [sic: duutse?]et bas alemanne par Simon Andrien Damstelredamme*. Antwerpen, 1549. Deze druk bevindt zich momenteel in de Nationale Bibliotheek van Rusland in Sint-Petersburg. Aan de titel te zien gaat het om een tweetalige uitgave. In 1549 verscheen bij Hendrik Allsens een andere tweetalige

vendien laat de woordkeuze in de *Duytsche Alchimye* weinig aan de verbeelding over. De tekst is doorspekt met gallicismen (of latinismen) als *couleure*, *geaugmenteert*, *elixir die sale*, *connugheert*, *homogheneert* en *converteert*. Deze woorden wijzen in de richting van het Frans of Latijn als brontaal. De overgeleverde Latijnse teksten worden echter later gedateerd dan de Nederlandse vertaling, terwijl er wel al twee Franse versies circuleerden.⁵³ Afgaande op de overlevering zou de *Duytsche Alchimye* de eerste vertaling van Saulniers traktaat zijn. Een derde, minder plausibel scenario is dat Andrieszn. een niet-overgeleverde Duitse vertaling als basis had voor zijn Nederlandse vertaling. Dit zou stroken met zijn andere vertalingen van medisch-alchemistische werken. Voor dit laatste scenario is er echter geen enkel hard bewijs te vinden; het lijkt me dan ook een onvruchtbare hypothese waar ik verder niet op zal ingaan.

Duytsche alchimie: de herdruk uit 1600

Bij een bespreking van de *Duytsche Alchimye* zoals die in de druk van 1551 verscheen, moeten we voor de volledigheid ook de enige herdruk van de tekst kort even verkenen. Zoals eerder vermeld, gaat het bij deze versie om een ongewijzigde herdruk uit 1600 van de vertaling door – naar alle waarschijnlijkheid – Symon Andrieszn. Deze druk van het traktaat maakt samen met twee andere alchemistische teksten deel uit van een boek met de volgende titel:

Duytsche alchimie. Waer by ghevoecht is Lumen luminum, van Johannes Donck, ende andere tractaetkens in alchimie van verscheyden autheuren, hier voor noyt in druck uytgegaen.⁵⁴

Anders dan het incipit doet vermoeden (*ende andere tractaetkens*), bevat de druk naast de *Duytsche alchimie* en het *Lumen luminum* van Johannes Donck slechts één andere tekst, de *Tsamenspraecke vanden Meester ende Discipel*. Mogelijk is de druk niet volledig overgeleverd, wat ook uit het ontbreken van een colofon zou kunnen blijken.⁵⁵ Desondanks kan de titelpagina ons enkele gegevens verschaffen. Ene Gillis van Cranenbroeck heeft het boek in 1600 uitgegeven in Leiden. Over die uitgever is verder bitter weinig bekend. Volgens een negentiende-eeuwse kroniek zou hij een boekdrukker uit Mechelen zijn die ten minste in 1583 al bedrijvig was: hij zou toen minstens drie boeken uitgegeven hebben, waarvan twee werken van Erasmus.⁵⁶ De naam van de drukker wordt niet vermeld, maar waarschijnlijk heeft Valkema Blouw gelijk in zijn *Typographia Batava*, waar hij Christoffel van Ravelingen († 1600?) als drukker iden-

spreekwoordenverzameling: *Ditz Moraulx des Philosophes et sentences Poetiques colligez en Franchoyz et bas Aleman. Manierlijke spreekwoorden der Philosophen ende sentencien der Poeten vergadert in Franchoyz ende nederlants Duytsch*. Het is zeker niet ondenkbaar dat deze laatste ook door Andrieszn. werd samengesteld en vertaald, en dat het *Livre des adages* ook bij Alssens werd gedrukt.

⁵³ Zie appendix 1. Opmerkelijk is dat de vroegst overgeleverde Latijnse vertaling uit 1553 stamt, slechts twee jaar na de publicatie van de *Duytsche Alchimye*. Een causaal verband tussen de twee vertalingen valt niet uit te sluiten.

⁵⁴ Valkema Blouw 1998, 503.

⁵⁵ Een mogelijkheid die ook Annelies van Gijsen naar voren brengt in haar onuitgegeven editie van een handschriftelijke tekstgetuige van Doncks *Lumen luminum*.

⁵⁶ *Almanak* 1863, 71.

tificeert.⁵⁷ We weten namelijk dat Van Ravelingen in Leiden werkzaam was en verscheidene alchemistische werken gedrukt heeft.⁵⁸ Over de vermoedelijke drukker is meer bekend dan over de uitgever, wat we te danken hebben aan zijn familiegeschiedenis. Christoffel van Ravelingen zette samen met zijn twee broers het boekbedrijf voort van zijn vader, Frans van Ravelingen of Franciscus Raphelengius († 1597), de schoonzoon van Christoffel Plantijn.⁵⁹ Christoffel van Ravelingen deelde overigens niet enkel zijn voornaam met Plantijn: de Antwerpse drukker gaf zelf ook geregeld alchemistische teksten uit.

Er was alleszins één persoon die deze druk gekend moet hebben: de arts Joos Balbian († 1616), een gekend liefhebber van alchemie. In 1597 editeerde hij het eerdergenoemde *Lumen luminum* en de *Tsamenspraeecke* in een door hemzelf samengesteld handschrift. Het zijn de twee teksten die zich naast de *Duytsche alchimie* in de druk van 1600 bevinden. Dit boek bevat enkel teksten over de steen der wijzen, Balbians hoofdinteresse.⁶⁰ Dat Balbian de Nederlandse vertaling van Saulniers traktaat kende, staat vast. Hij nam een recept voor *lutum sapientiae* uit het traktaat bijna woordelijk over in zijn handschrift.⁶¹ Het aandeel van Joos Balbian in de druk uit 1600 kan daarom niet onderschat worden. Wellicht was hij de opdrachtgever, hoewel hier geen expliciete bewijzen voor te vinden zijn. Bovendien kende hij ook Christoffel van Ravelingen. In 1599 drukte die laatste namelijk al twee bundeltjes met Latijnse alchemistische traktaten, gedichten en recepten, die door Balbian verzameld en gereedgemaakt waren.⁶²

Doel en publiek

De voornaamste beweegreden van het trio Andrieszn., Joessen en Karelsen voor het publiceren van de *Duytsche Alchimye* en de daaraan verwante teksten is vooralsnog moeilijk te achterhalen. De drie figuren verschijnen pas op het toneel door hun samenwerking, waardoor we het raden hebben naar hun respectievelijke voorgeschiedenis. Kwamen de vertalingen van Andrieszn. voort uit persoonlijke interesse voor alchemie en geneeskunde? Werden de teksten gedrukt uit financiële overwegingen, in de goede hoop dat er een koper zou gevonden worden? Op onze centrale tekst na, gaat het immers om overwegend medische teksten: ze handelen vooral over hoe men wonden moet verzorgen, ziektes moet behandelen, en bevatten recepten voor geneesmiddelen. Het *Artzneybuch* en aanverwante teksten worden in hun titels soms ook beschreven als *hausapothek*.⁶³ Dergelijke boeken en teksten waren met andere

⁵⁷ *Almanak* 1863, 71.

⁵⁸ Van Gijsen 2004, 19 en 120.

⁵⁹ Van Gijsen 2004, 19 en 120.

⁶⁰ Van Gijsen 2004, 19.

⁶¹ Een (ongepubliceerde) vondst van Annelies van Gijsen.

⁶² Nog een onuitgegeven ontdekking van Van Gijsen.

⁶³ Een voorbeeld hiervan is het *Haus Apothek oder Artzneybuch von allerley zufelligen inner und ausserlichen Offer oder heimlichen des gantzen Leibs gebrechen aus vielen alten und neuen weiterberühmten erfarnen Arzten* (Johann Daubmann, Königsberg, 1565).

woorden ook bedoeld als een EHBO-handboek voor burgers die zich een gedrukt boek konden veroorloven. De inhoud van de *Duytsche Alchimye* wijst echter niet in die richting. Behalve een erg korte passage over het medisch gebruik van de stenen (op f. C6r), gaat de tekst uitsluitend over de bereiding van de elixers en stenen, met als doel het verkrijgen van goud en zilver. Een puur alchemistisch traktaat dus, dat traditioneel tot een hermetisch tekstgenre behoort met een exclusief nichepubliek. Het zou onzinnig geweest zijn om een dergelijke tekst te drukken zonder enige kennis van een specifieke afzetmarkt voor traktaten over geneeskunde en alchemie (of een combinatie van de twee). Of was er misschien een welbepaalde opdrachtgever, die interesse had in de alchemistische en medische praktijk? Het zou om een arts kunnen gaan zoals Joos Balbian, waarvoor zowel de medische traktaten op professioneel vak van nut kunnen zijn als naslagwerk, maar die net zo goed zijn interesse in alchemie wil voeden. De contemporaine band van het boek, bruin leer met decoratieve blinde stempels, is echter erg goed bewaard en vertoont geen kenmerken van slijtage, wat er op kan wijzen dat het boek maar zelden uit de kast kwam. De achterliggende redenen voor de publicatie zijn vooralsnog onduidelijk. Breder onderzoek naar dergelijke teksten kan hier wellicht licht op werpen.

Het ligt daarentegen wel voor de hand dat er een duidelijke afzetmarkt geweest moet zijn voor teksten zoals die in de Amsterdamse druk, wat waarschijnlijk moet worden verbonden aan de stijgende populariteit van alchemistische en geneeskundige literatuur, een fenomeen dat pas tot een halt zou komen op het einde van de renaissance.⁶⁴ Andrieszn., Joessen en Karelsen maakten actief deel uit van deze evolutie. De eerste uitgave in hun coöperatief verband dateert van 1549 (het eerdergenoemde *Kunst Boeck*).⁶⁵ Een paar jaar later volgde een herdruk en een resem andere uitgaven. Of dergelijke boekjes een concreet gat in de markt vulden is minder duidelijk, maar het aanbod werd gretig afgenomen, zo blijkt uit de verdere overlevering van Andrieszn.'s vertalingen. De eerste herdrukken doken al erg vlug op in het zuiden van de Lage Landen, waar Joos Destree een zestal van Andrieszn.'s vertalingen uitgaf. Enkele decennia later volgden nog drukken bij onder andere Derick Wylicks van Santen. De laatste uitgaven dateren van 1600. Een gat in de markt had het trio Andrieszn.-Joessen-Karelsen dan wel niet gevonden – daar had het genre een te beperkt publiek voor – maar gezien het aantal herdrukken kan toch gesproken worden van een bescheiden succes.

Conclusie

Het is nu wel duidelijk dat de *Duytsche alchimye* in verschillende opzichten een interessante tekst is. Het gaat wellicht om de eerste vertaling van een in oorsprong Frans traktaat, dat nog een brede verspreiding zou kennen in het Engels, Frans en Latijn. Daarenboven gaat het om de vroegste Middelnederlandse tekst over een puur al-

⁶⁴ Fraeters 1999, 55.

⁶⁵ Zie appendix 2.

chemistisch onderwerp die in druk verscheen. Dit drukwerk is het product van een vast samenwerkingsverband tussen een vertaler, een drukker en een boekverkoper. Een opmerkelijke coöperatie, want het trio bestaande uit Symon Andrieszn., Steven Joessen en Cornelis Karelsen produceerde op korte tijd talrijke andere uitgaven op het gebied van artesliteratuur. Bovendien is er bijna geen spoor van deze individuen voorafgaand aan hun samenwerking. Hoe dit verband tot stand kwam en waar de stimulus voor de uitgave vandaan kwam, valt voorlopig niet te achterhalen. Ook markant is de schijnbaar paradoxale combinatie van vorm en inhoud die zich in de *Duytsche Alchimye* manifesteert: waar de hoofdeigenschap van de vroege boekdrukkunst toch het toegankelijker maken was van teksten voor een breder publiek, lijkt de alchemistische inhoud dat in dit geval tegen te spreken. Hoewel het ongrijpbare karakter van de *Duytsche Alchimye* enigszins wordt afgezwakt door het relatief begrijpelijke taalgebruik van de schrijver en de aanwezigheid van een voorwoord, staan teksten over alchemie allesbehalve te boek als populaire lectuur. Integendeel, alchemistische literatuur werd uitdrukkelijk voor een select, ingewijd publiek geschreven, getuige het traditionele hermetische taalgebruik, en kende daarom een overwegend handschriftelijke overlevering. Waarom verscheen deze tekst dan toch op de drukpers in onze contreien, en dan nog in de volkstaal? Het laatste woord over deze bijzondere casus is beslist nog niet geschreven, maar ik hoop met dit artikel alvast een beeld te hebben gevormd van één van de vele nauwelijks ontsloten teksten uit de Middelnederlandse alchemistische literatuur. Daarnaast hoop ik met deze bijdrage aangetoond te hebben dat breder onderzoek naar dergelijke teksten belangrijke, vernieuwende resultaten kan opleveren op vlak van productie, receptie en overlevering van alchemistische teksten, zowel binnen een nationaal als internationaal kader.

Appendix I Overgeleverde tekstgetuigen van Saulniers traktaat⁶⁶

In handschriften:

Frans:

1430?	Londen, Wellcome Institute, hs. 523: <i>De la transmutation des metaux</i> . (f. 2r-16r).
1516-1517	Orléans, Bibliothèque municipale, hs. 291 (245): <i>Cy commence un doctrine de philosophie, laquelle maistre Jehan Saulnier bailla à son filz sur la transmutation des métaulx</i> (f. 57r-73v).
16e eeuw	Bologna, Biblioteca Universitaria, hs. 0457 (20.2): <i>Transmutation des métaux</i> .
16e eeuw	Cambridge (MA), Harvard University, Houghton Library, hs. Fr. 81: <i>Le Testament de M. Jean Le Saulnier</i> (p. 1-105).

⁶⁶ De titels van de desbetreffende teksten nemen we over uit de catalogi, alsook de folionummering of paginering waar dat bekend is. Beslaat de tekst het hele handschrift, dan vermelden we enkel het aantal folio's.

- 16e eeuw Glasgow, University Library, hs. Ferguson 81: *Œuvre philosophique de Jean Saunier*.⁶⁷
- medio 17e eeuw Londen, Wellcome Institute, hs. 528: *Œuvre sur le sel commun* (f. 107–114).
- ca. 1675 New Haven (CT), Yale University, Beinecke Rare Book and Manuscript Library, hs. Mellon 67: *Œuvre à son fils; L'Or calciné; Quelques préparations du sel*.⁶⁸
- 17e eeuw Amsterdam, Bibliotheca Philosophica Hermetica, hs. 105: [*Œuvre philosophique de J. Saunier*].⁶⁹
- 17e eeuw Straatsburg, Bibliothèque Nationale et Universitaire, hs. 431 (Franç. 61): *Œuvre philosophique de J. Saunier* (f. 362v–394v).
- 1736 New Haven (CT), Beinecke Library, hs. 96: *Magni lapidis naturalis philosophia, sive testamentum* (27 folio's).
- 18e eeuw Parijs, Bibliothèque Nationale, hs. Français 12335 [Supp. Fr. 2527]: *Œuvre de Jean Saunier* (f. 99–128).
- 18e eeuw Manchester, John Rylands Library, hs. Crawford French 21–22: [*A collection of extracts or translations from alchemical and medical works, including those of Pierre Vicot, Arnold of Villa Nova, Lamspringk, Nicolas Flamel, Sendivogius, George Ripley, Paracelsus, Basil Valentine, Nicolas Delognes, Raymund Lully, Roger Bacon, Christophe de Gamon, Isaac Holandois, Pere Castaigne, Jean Saulnier and others.*]⁷⁰
- 18e eeuw Manchester, JRL, hs. Christie: *Œuvre philosophique de J. Saunier, faite en l'an 1432. 7 may* (95 folio's).
- ca. 1900 Amsterdam, BPH, hs. 290: *La grande pierre est descendu du ciel*.⁷¹
- 1903 Londen, Wellcome Institute, hs. 4369: *Œuvre... à son fils* (f. 1–85); [*L'Or*] *calciné selon Jean Saulnier, extrait d'un livre imprimé a Paris 1615 savoir est du 'Paradis terrestre de Castagne'* (f. 95–98); *L'Œuvre. [Another version]* (f. 101–105).⁷²

Latijn:

- 1553 München, Bayerische Staatsbibliothek, hs. Clm 25110: *περι Χημείας* [Peri Chemeias], *ex Gallico translatum per W R R EX M 1553* (f. 80–154).

67 Maakt deel uit van een handschrift met de titel *Les clefs de la philosophie occulte*, de folionummering is mij vooralsnog niet bekend.

68 Het gaat hier om de tekst in een editie van Gabriel de Castaigne, zoals die werd opgenomen in zijn *Le grand miracle de nature métallique* (1615).

69 Dit handschrift, een kopie van Castaignes *Le grand miracle*, bevat diens editie van Saulniers tekst.

70 Tyson 1930, 573. Vermoedelijk gaat het ook hier om de tekst zoals die in Castaignes editie verschijnt. Ook andere teksten in deze lijst zijn ongetwijfeld overgenomen uit die editie, maar we kunnen dit pas met zekerheid stellen eens we de tekstgetuigen onder ogen krijgen.

71 De datum zou een aanwijzing kunnen zijn dat het om een transcriptie gaat, net zoals handschrift Londen, Wellcome Institute, hs. 4369.

72 Het gaat in dit geval om een transcriptie van een handschrift uit 1728.

1553 München, BSB, hs. Clm 25110: *De alchimia theorica (auctore Jo. Saulniero?)* (f. 155-167).⁷³

Engels:

- 16e eeuw Oxford, Bodleian Library, hs. Ashmole 1478: *The French Alchimie* (V, f. 10-25).
- 16e of 17e eeuw Oxford, BL, hs. Ashmole 1492: *An alchemical treatise, in seven chapters* (V, f. 6-11).
- 17e eeuw Oxford, BL, hs. Ashmole 1407: *Samner his worke of the white and red elixir* (IV, f. 17-24).
- 17e eeuw Oxford, BL, hs. Ashmole 1424: *The worke of Saminer [of the white and the red elixir]* (I, f. 34v-7v).
- 17e eeuw Oxford, BL, hs. Ashmole 1417: *An alchemical tract in 9 and 7 chapters, subscribed "Johannes Sanguiners"* (I, f. 42-51v).
- 17e eeuw Oxford, BL, hs. Ashmole 1417: *A treatise of the preparation of the white stone and of the red; in two parts containing 9 and 7 chapters* (II, p. 9-34).
- 17e eeuw Oxford, BL, hs. Ashmole 1503: *The French Alchimy* (V, f. 82-89).
- 17e eeuw Glasgow, University Library, hs. Ferguson 196: *A glase to them that bee of understandinge, and to the unwise, Foolishnes. The first parte doeth containe the true composition of the twoe Elixirs to the white and alsoe redd; The seconde parte doeth containe the waie of the makinge of the greate redd stone of the philosophers, and also of the white stone called Lunaria. Written by an Alderman of Parris to his sonne at his departure out of this worlde in anno 1432, by John Sammer* (42 pagina's).

In druk:

Nederlands:

- 1551 Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, Ned. Inc. 576 (1): *Duytsche Alchimye* (Kampen: Steven Joessen).
- 1600 Londen, British Library, 1033.c.1: *Duytsche alchimie van J. Saignier* (Leiden: Christoffel van Ravelingen)

Latijn:

- 1664 Londen, Warburg Institute, FGH 4862: *Magni lapidis naturalis philosophia & vera ars per Ioannem Saignier* (Bremen: Jacobus Koehlerus)

Frans:⁷⁴

- 1615 'Œuvre philosophique de J. Saunier', in: Gabriel de Castaigne, *Le*

⁷³ Hoewel het onzeker is of het hier wel degelijk om Saulniers traktaat gaat, nemen we deze toch ter volledigheid in de lijst op.

⁷⁴ De Franse drukken bevatten enkel Saulniers tekst zoals die geëditeerd werd door Gabriel de Castaigne in zijn *Le grand miracle de nature métallique* (1615). Van elk werk zijn er een zestal exemplaren overgeleverd, die ik hier niet zal opsommen aangezien het steeds om dezelfde tekst gaat.

- 1661 *grand miracle de nature métallique* (Parijs: Charles Sevestre).
 ‘Œuvre philosophique de J. Saunier’, in: Gabriel de Castaigne, *Les Œuvres, tant Médicinales que Chymiques, divisées en quatre principaux traitez. I. Le Paradis Terrestre. II. Le grand miracle de la nature métallique. III. L’Or Potable. IV. Le Thrésor Philosophique de la Médecine Métallique. Seconde edition. A quoy sont adioustez les Aphorismes Basiliens, et la méthode particulière pour bien faire le merveilleux Onguent appellé Manus Dei* (Parijs: Jean d’Houry).⁷⁵

Appendix 2 De inhoud van Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, Ned. Inc. 576

Zoals in het artikel werd beargumenteerd, werden alle teksten in de Amsterdamse verzameldruk vertaald door Symon Andrieszn., gedrukt door Steven Joessen (Kampen) en verkocht door Cornelis Karelsen (Amsterdam). Ik lijst deze teksten hier op in de volgorde waarin ze in de druk verschijnen, gevolgd door het drukjaar, de brontekst van de respectievelijke traktaten en de collatieformule. De vetgedrukte gedeeltes van de titels zijn de afkortingen die ik in dit artikel gebruik heb om naar de betreffende teksten te verwijzen.

- 1 ***Duytsche Alchimye***, daer in begrepen is, die rechte ende warachtige compositie vanden steen der filosofhen, ende andere elexiren wit ende root, so als die warachtelick binnen Parijs ghewrocht, ende ten eynde is ghebracht gewest, in voorleden jaren. (1551)
 Brontekst: Jehan Saunier, *De la transmutation des métaux*.
- 2 **[Een nyeuw receptboexken]** (1551/1552)
 Incipit: *Ten eersten een goede balsaem te maken*.
 Brontekst: Tarquinius Schnellenberg (ook wel gelatiniseerd tot Ocyorus), *Ein new Büchlin, von etlichen edelen und bewerten Balsam Ole, Wund Trencken, Pflaster, und Unguenten zu machen*.
- 3 ***Dat boeck der secreten***, tracterende vande crachten der cruyden, ghesteenten ende beesten, ende meer ander wonders. (1552)
 Brontekst: *Newer Albertus Magnus De Secretis Naturae gebessert durch Q. Apollinarem* (een Duitse bewerking van pseudo-Albertus Magnus’ *Liber aggregationis seu secretorum de virtutibus herbarum, lapidum et animalium quorundam*).
- 4 ***Een nieu wondt boeck ende chyrgien handtwerckinge*** van M. Jan van Parisiis. Hoemen alle wonden, ghesteken, ghehouwen, gheschoeten met pijlen loodt, ghequest ende ghestoeten, met salven plaesteren ende wondt drancken doort gantse lijf des menschen vanden hoofde totten voeten heelen ende ghenesen sal. (1551)
 Brontekst: Johannes von Paris, *Ein neue Wundartzney*.
- 5 ***Corte instructie ende onderwijsinghe***. M. Johannes Carethani vanden aderlaten, ende die beduydinghe des bloets. Met noch een tractaet van den tanden te trecken, ende die onderhoudinghe van dien. Nuttelijck voor allen chyrgien. (1551)
 Brontekst: Johannes de Ketham, *Rechte Kunst und Bericht der Aderläsz*.

⁷⁵ Zoals af te leiden valt, neemt deze druk van Castaignes verzameld werk integraal *Le grand miracle de nature métallique* over.

- 6 **Medicinael boeck**, inwendich ende uutwendich. Voor alle crancheiden des lichaems, dye een mensche overcoemen moeghen, vanden hoefde totten voeten, aen allen leeden bisonderlinge. Met noch andere ondersochte stucke, voor diversche crancheiden. Per Johannem Schoover, mathematicus in Noerenberch. Ende M. Lorensen Burres van IX kercken. (1551) Brontekst: Johannes Schöner, *Ein nützlichs Büchlein viler bewerter Artzney*; Lorentz Burres, *Ein new Wund Artzney Büchlein*.
- 7 **Den troest der crancker menschen**, inhoudende dye rechte cure, ende genesinge van allen siecten, de den mensche van binnen aencoemen mogen. Altesamen met schonen consten ende wel geprobeerden recepten geciert, so dat hen een yegelick hier wt wel sal moegen in rechter gesontheit houden, sonder groten cost der medicijnen. Anno MDLI, door den hoechgheleerden, Franciscum Henrici, medicijn, ende churgijn. (1551) Brontekst: Franciscus Henrici, [onbekend werk].⁷⁶

Appendix 3 Gedrukte teksten toegewezen aan Symon Andrieszn.

Hieronder heb ik ten eerste een lijst samengesteld van alle overgeleverde gedrukte teksten die aan Andrieszn. toegewezen kunnen worden. Daarna volgt nog een korte lijst van teksten die mogelijks door Andrieszn. zijn vertaald of samengesteld, maar waarvoor harde bewijzen ontbreken. Beide lijsten zijn chronologisch en vervolgens alfabetisch gerangschikt. Ook hier heb ik getracht van elke tekst de bron te achterhalen, met uitzondering van de werken die reeds in de vorige bijlage aan bod gekomen zijn.

- 1 *Kunst Boeck. Nyeulijck uutten Alchemistischchen gront vergadert*. 1549 (titelpagina, Arabische cijfers)/1551 (colofon, Romeinse cijfers): Kampen, Steven Joessen voor Cornelis Karelsen.
Brontekst: *Kunstabüchlein gerechten gründlichen Gebrauchs aller kunstbaren Werken*.
- 2 *Livre des adages et paraboles qui se usent journallement en nostre langaige composez en langue franchoise et avec ce translatez en nostre vulgaire langue chiotse [sic: duutse?] et bas alemanne par Simon Andrien Damstelredamme*. [1549]: Antwerpen, [Hendrik Alssens?]. Brontekst onbekend.
- 3 *Duytsche adagia, ofte sprecwoorden diemen daghelicx is userende*. 1550: Antwerpen, Hendrik Alssens.
Brontekst: o.a. *Proverbia communia*; Johannes Sartorius, *Centuria Syntaxeon in decades distincta* (Antwerpen: Hillenius, 1544); Johannes Servilius, *Adagiorum epitome post novissimam D. Erasmi Roterodami exquisitam recognitionem, per Eberhardum Tapium* (Antwerpen: Hillenius, 1545).⁷⁷

⁷⁶ Over Franciscus Henrici is verder niets bekend. Een eerste bibliografische verkenning toont aan dat er in de zestiende eeuw (of vroeger) één of meerdere geestelijken met de naam Franciscus Henrici leefden; het gaat onder andere om een Italiaanse Franciscaanse *vicarius* (Papini, 96), een *vicecuratus* (Heeringa 1932, 382) uit Vlaardingen, en een *magister hospitalis* uit 's-Hertogenbosch (Schutjes 1873, 375). Voorlopig kunnen we over deze persoon geen betrouwbare uitspraken doen.

⁷⁷ Meadow 1993, 225. Andrieszn. stelde zijn spreekwoordenverzameling samen uit de genoemde verzamelingen, maar voegde hier zelf het leeuwendeel van de spreekwoorden aan toe.

- 4 *Die werkinge en operatie van de 7 Deuchden. Die destructie en affgrijsselijheid van de 7 doodsonden metten stroffinge van dien [...], vergadert door S. Andrieszn. van Amstelredamme.* 1551: Antwerpen.⁷⁸
- 5 *Die werkinge en operatie van de seven deuchden: die destructie van de seven doodsonden metten straffinge van dien.* 1551: Amsterdam.⁷⁹
- 6 *Corte instructie ende onderwijsinghe.* 1551: Kampen, Steven Joessen voor Cornelis Karelsen.⁸⁰
- 7 *Den troest der crancker menschen.* 1551: Kampen, Steven Joessen voor Cornelis Karelsen.
- 8 *Duytsche Alchimye.* 1551: Kampen, Steven Joessen voor Cornelis Karelsen.
- 9 *Een nieu wondt boeck ende chyrurgien handtwerckinge.* 1551: Kampen, Steven Joessen voor Cornelis Karelsen.
- 10 *Kunstboeck nyeulijck uutten alchemistischten gront vergadert.* 1551: Kampen, Steven Joessen voor Cornelis Karelsen.
- 11 *Medicinael boeck.* 1551: Kampen, Steven Joessen voor Cornelis Karelsen.
- 12 *Remedie curative, van wonden ende zeeren des hoech vermaerden D. Lanfranci.* 1551: Kampen, Steven Joessen voor Cornelis Karelsen.
Brontekst: Lanfrancus Mediolanensis (in de Duitse vertaling van Otto Brunfels), *Ein nutzliches Wundartzney Büchlein des Hochberümpften Lanfranci [...] Durch Otho-nem Braunfelß verdeutscht.*
- 13 *Remedie voor dye dootlijcke crancheyt der pestilentie ende Fransoysen.* 1551: Kampen, Steven Joessen voor Cornelis Karelsen.
Brontekst: Johannes Schöner, [onbekend werk].⁸¹
- 14 *[Een nyeuw receptboeckken].* 1551/1552: Kampen, Steven Joessen voor Cornelis Karelsen.
- 15 *Den troest der crancker menschen.* 1552: Kampen, Steven Joessen voor Cornelis Karelsen.
- 16 *Den troost der cranker mensche.* 1552: Ieper, Joos Destree.
- 17 *Een nieu wondtbouc ende chyrurgien handtwerckinge.* 1552: Ieper, Joos Destree.
- 18 *Het boeck der secreten, tracterende vande crachten der cruyden, ghesteenten ende beesten, ende meer ander wonders.* 1552: Kampen, Steven Joessen voor Cornelis Karelsen.
- 19 *Remedie curative van wonden ende zeeren, met vercleringe van veel waerde recepten.* 1552: Ieper, Joos Destree.
- 20 *Vieruoudich tractaet boeck.* 1552: Kampen, Steven Joessen voor Cornelis Karelsen.⁸²
- 21 *Const Bouck Nyeulick uutten Alchemistischschen gront vergadert.* 1553: Ieper, Joos Destree.⁸³

⁷⁸ Van der Aa 1878, 27. Het enige werk dat vermeld wordt onder het lemma van Andrieszn. Ironisch genoeg vind ik niets over dit (verloren?) werk terug.

⁷⁹ Blok en Molhuysen 1911, 144. Wederom is hier niets over bekend, afgezien van wat deze bron vermeldt.

⁸⁰ Zie appendix 1, zo ook voor nummers 7, 8, 9, 11, 14 en 18.

⁸¹ Pettegree en Walsby 2011, 1210. Pettegree en Walsby vermelden hier verkeerdelijk dat het boek zou gedrukt zijn in Franeker.

⁸² Burger en Moes 1896, 213. Deze druk bevat hetzelfde materiaal dat in het *Kunst Boeck* (1549) voorkomt.

⁸³ Jansen-Sieben 1989, 88.

- 22 *Medicinael bouc. Inwendich ende uutwendich*. 1553: Ieper, Joos Destree.⁸⁴
- 23 *Medicinael boecxken. Inwendich ende uutwendich*. 1566: Kampen, Peter Warnersen.⁸⁵
- 24 *Een nyeuw receptboecxken*. 1578: Rees, Derick Wylicks van Santen.
- 25 *Const boeck, nyeuulijck wten alchemistischen gront vergadert*. 1581: Rees, Derick Wylicks van Santen.⁸⁶
- 26 *Een schoon tractaet van sommige werckinghen der alchemistische dinghen [...]*. 1581: Rees, Derick Wylicks van Santen.⁸⁷
- 27 *Duytsche alchimie*. 1600: Leiden, Christoffel van Ravelingen voor Gillis van Cranenbroeck.
- 28 *Een schoon tractaet van sommige werckinghen der alchemistische dinghen [...]*. 1600: Amsterdam, Cornelis Claesz.⁸⁸

Gedrukte teksten, mogelijk toe te wijzen aan Symon Andrieszn.:

- a *Instructie voer die barbyers jonghers ende den ghemeyne simpelē man*. [jaartal onbekend:] Kampen, Peter Warnersen.⁸⁹
Brontekst onbekend.
- b *Instructie voor de barbiers jonghers, ende den ghemeynen simpelē man*. 1548: Antwerpen, Marten de Ridder & Cornelis van den Kerckhove.
- c *Instructie voor de barbiers ende den ghemeynen man, leerende de maniere om wonden te ghenesen*. 1552: Ieper, Joos Destree.
- d *Ditz Moraulx des Philosophes et sentences Poetiques colligez en Franchoyt et bas Aleman. Manierlijcke spreekwoorden der Philosophen ende sentencien der Poeten vergadert in Franchoyt ende nederlants Duytsch*. [1549]: Antwerpen, Hendrik Alssens.⁹⁰
Brontekst onbekend.
- e *Gemeene Duytsche Spreekwoorden: Adagia oft Proverbia ghenoeemt*. 1550: Kampen, Peter Warnersen.
Brontekst: Johannes Agricola's Duitse spreekwoordenverzameling.⁹¹
- f *Konstboecxken inhoudende voele ende menigerleye natuerlicke konsten*. [c. 1560]: Kampen, Peter Warnersen.⁹²

84 Joos Destree heeft ook de *Corte instructie ende ondewijsinghe* (nr. 6) herdrukt, maar deze druk is niet overgeleverd (zie boven).

85 Heeroma 1962, 77.

86 Zie Van Delft 2012. Nrs. 25 (bevat vijf traktaten) en 26 (bevat één traktaat) werden oorspronkelijk als één druk uitgegeven (zie nrs. 1 en 10) en ook herdrukt als een enkele uitgave (zie nr. 28).

87 Van Delft 2012.

88 Van Delft 2012.

89 Deze tekst is mogelijk door Andrieszn. vertaald, aangezien het gaat om een medische tekst gedrukt door onder andere Warnersen en Destree (zie c). Zoals in het artikel aangetoond, kwamen nog andere teksten van Andrieszn van hun drukpers (bij Destree bovendien nog in hetzelfde jaar, 1552).

90 Een andere tweetalige spreekwoordenverzameling van de hand van Andrieszn. verscheen in hetzelfde jaar bij Hendrik Alssens. Het is dus allesbehalve vergezocht om ook deze *Ditz Moraulx* aan Andrieszn. te liëren.

91 Meadow 1993, 223. Waarschijnlijk moeten er nog andere bronnen zijn aangezien het aantal spreekwoorden uit het origineel bijna verviervoudigd is (van 750 naar ca. 2600). Meadow stelt dat Andrieszn. mogelijk de samensteller is. Er zijn namelijk enkele (specifieke vormen van) spreekwoorden die enkel voorkomen in deze collectie en in de *Duytsche Adagia* van Andrieszn. (Meadow 1993, 225).

92 Pettegree en Walsby 2011, 772. Mogelijks gaat het hier om een herdruk van het *Kunst Boeck* (1549).

Summary

This essay provides a case study of the printed Middle Dutch alchemical treatise *Duytsche Alchimye* ('Dutch Alchemy'), by looking at its content, generic conventions, textual history, production, and reception. The text, first printed in 1551 and reprinted unaltered in 1600, deals mainly with the fabrication of the philosopher's stone and alchemical elixirs. It is the first translation of an originally French treatise, presumably written around 1432 by a Parisian alchemist, Jehan Saulnier, on his death bed. The Dutch print of 1551 is particularly remarkable as it is part of a larger volume of seven texts, mainly on medicine, all of which were translated, printed and sold by the same three men in a distinct partnership. Moreover, it concerns an alchemical text (traditionally a genre with a limited target audience), which was translated into a vernacular language and consequently printed, suggesting some sort of predefined market. By means of this case study, this essay also wants to highlight the importance of research in the somewhat neglected domain of Dutch alchemical literature and the promising results it may yield, in particular regarding textual tradition, production, and reception.

Adres van de auteur:

thomas-denys@hotmail.com

Bibliografie

- Almanak van de Sint-Jansgilde, bygenaemd de Peene, onder zinspreuk: In principio erat Verbum, met gevolg op de kronyk van Mechelen. Derde jaer.* Mechelen: Steenackers-Klerx, 1863.
- Black, William Henry, *A Descriptive, Analytical, and Critical Catalogue of the Manuscripts Bequeathed unto the University of Oxford by Elias Ashmole, Esq., M.D., F.R.S., Windsor Herald. Also of some Additional Mss. Contributed by Kingsley, Lhuyd, Borlase, and Others.* Oxford: Oxford University Press, 1845.
- Blok, P.J. & P.C. Molhuysen, *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek I.* Leiden: A.W. Sijthoff, 1911.
- Burger, C.P. & E.W. Moes, *De Amsterdamsche boekdrukkers en uitgevers in de zestiende eeuw.* Amsterdam: C.L. Van Langenhuysen, 1896.
- Cowling, David, *Building the Text: Architecture as Metaphor in Late Medieval and Early Modern France.* Oxford: Clarendon Press, 1998.
- Ducheyne, Steffen, 'J.B. Van Helmont and the Question of Experimental Modernism', in: *Physis: Rivista Internazionale di Storia della Scienza* 43 (2005), 305-332.
- Dudok van Heel, S.A.C., 'Symon Andriesszn. Bonijn (†1565). An Amsterdam schoolmaster and notary', in: Mark A. Meadow & Anneke C.G. Fleurkens (red.), *Duytsche Adagia ofte Spreecwoorden. Antwerp, Heynrick Alssens, 1550. In facsimile, transcription of the Dutch text and English translation.* Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2003, 37-50.
- Duverger, E., 'Nieuws over de Ieperse boekdrukker en boekverkoper Joos Destrée en de Antwerpse boekbinder Adriaan van den Steene', in: *Biekorf* 88 (1988), 232-233.
- Fraeters, Veerle, *Gods gouden thesaurus. Het Middelnederlandse handschrift Wenen, ÖNB, 2372 in de alchemistische traditie.* Leuven: Peeters, 1999.

- Fransen, Sietske, 'Johan Baptista van Helmont und die Sprache der Alchemie im 17. Jahrhundert', in: P. Feuerstein-Herz & S. Laube (red.), *Goldenes Wissen: Die Alchemie – Substanzen, Synthesen, Symbolik*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1994, 111-119.
- Halm, Karl & Wilhelm Meyer, *Catalogus codicum latinorum Bibliothecae Regiae Monacensis, Bd. II, 4: Codices num. 21406-27268 complectens (Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Regiae Monacensis IV, 4)*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1969 (onveranderde herdruk van *Monachii: Bibliotheca Regiae*, 1881).
- Hasenohr, Geneviève, 'Jean Saulnier', in: Marcel Viller e.a. (red.), *Dictionnaire de spiritualité ascétique et mystique, doctrine et histoire. Tome XIV*. Parijs: Beauchesne, 1990.
- Hasenohr, Geneviève, 'Religious Reading amongst the Laity in France', in: Peter Biller & Anne Hudson (red.), *Heresy and Literacy, 1000-1530*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994, 205-221.
- Heeringa, K., *Rekeningen van het Bisdom Utrecht. 1378-1573*. Utrecht: Kemink & Zoon, 1932.
- Heeroma, K., 'De Kamper spreekwoorden', in: *De Nieuwe Taalgids* 55 (1962), 75-78.
- Huizenga, Erwin, 'Monniken, armoede, gezondheid en goudkoorts in een Middelnederlands alchemistisch traktaat. De vijfde essentie', in: *Literatuur* 11 (1994), 86-94.
- Huizinga, Erwin, 'Middelnederlandse chirurgieën en hun maatschappelijke context. Een introductie op het belang van oud-Nederlandse, medische teksten', in: *Literatuur* 16 (1999), 273-283.
- Jansen-Sieben, Ria, *Repertorium van de Middelnederlandse arts-literatuur*. Utrecht: Hes, 1989.
- Krans, G.H.A. 'Steven Joessen, drukker en uitgever te Kampen van c. 1550-1581', in: *Het Boek* 30 (1949-1951), 91-115.
- Langereis, Sandra. *De woordenaar: Christoffel Plantijn, 's werelds grootste drukker en uitgever (1520-1589)*. Amsterdam: Balans, 2014.
- Marichal, Robert & Charles Samaran, *Catalogue des manuscrits en écriture latine : portant des indications de date, de lieu ou de copiste. Tome VII: Ouest de la France et pays de Loire*. Parijs: Editions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1984. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k4834s/f280.image>.
- Meadow, Mark, 'Volkscultuur of humanistencultuur? Spreekwoordenverzamelingen in de zestiende-eeuwse Nederlanden', in: *Volkkundig bulletin* 19 (1993), 208-240 (uit het Engels vertaald door Herman Roodenburg). http://www.dbnl.org/tekst/meadoo1volko1_01/.
- Moorat, S.A.J., *Catalogue of Western Manuscripts on Medicine and Science in the Wellcome Historical Medical Library. Vol. I. MSS. written before 1650 A.D.* Londen: Wellcome Institute for the History of Medicine, 1962.
- Papini, Nicola, *L'Etruria francescana o vero raccolta di notizie storiche interessante l'ordine de'ff. minori conventuali di S. Francesco in Toscana*. Siena: Pazzini Carli, 1797.
- Pettegree, Andrew & Malcolm Walsby (red.), *Netherlandish Books. Books Published in the Low Countries and Dutch Books Printed Abroad before 1601 I-II*. Leiden: Brill, 2011.
- Savare, Jean. 'Le R.P. Gabriel de Castaigne et «l'or potable»', in: *Revue d'histoire de la pharmacie*, 63 (1975), 515-521. http://www.persee.fr/doc/pharm_0035-2349_1975_num_63_226_7461.
- Schutjes, L.H.C., *Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch, vierde deel*. St.-Michiels-Gestel: Boekdrukkerij van het bisdom van 's Bosch, 1873.
- Striebel, Ernst, *Das Augsburger Kunstbuechlin von 1535. Eine kunsttechnologische Quellenschrift der deutschen Renaissance*. Saarbrücken: VDM Verlag Dr. Müller, 2008.
- Sullivan, Thomas, *Parisian Licentiates in Theology, A.D. 1373-1500. A Biographical Register. Vol. 2. The Secular Clergy*. Leiden: Brill, 2011.
- Tyson, Moses, 'Hand-list of the Collections of French and Italian Manuscripts in the John Rylands Library', in: *The Bulletin of the John Rylands Library* 14 (1930), 563-628.
- Valkema Blouw, Paul, *Typographia batava 1541-1600. Repertorium van boeken gedrukt in Nederland tussen 1541 en 1600 I*. Nieuwkoop: De Graaf, 1998.
- Van de Velde, Alb. J.J., 'Zuid- en Noord-Nederlandsche Bibliographie over Natuur- en Geneeskun-

de tot 1800. Addenda et corrigenda', in: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde* (1941), 273-301.

Van Delft, Marieke, 'Een alchemistisch boekenraadsel' (29 augustus 2012). <http://blog.kb.nl/een-alchemistisch-boekenraadsel>.

Van der Aa, A.J., *Biographisch woordenboek der Nederlanden. Bijvoegsel*. Haarlem: J.J. van Brederode, 1878.

Van Gijsen, Annelies, *Joos Balbian en de steen der wijzen. De alchemistische nalatenschap van een zestiende-eeuwse arts*. Leuven: Peeters, 2004.

Queeste. Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden

Queeste is een internationaal en meertalig tijdschrift op het gebied van de middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden (tot 1600). Het wil recht doen aan de meertaligheid van deze regio door niet enkel aandacht te besteden aan Nederlandstalige literatuur, maar ook ruimte te bieden voor de bestudering van teksten in het Frans, Duits, Engels of Latijn. Ook teksten die niet tot de literaire canon worden gerekend, kunnen in het tijdschrift aan bod komen. De beoordeling van de inzendingen gebeurt via *double-blind peer review*.

Queeste. Journal of Medieval Literature in the Low Countries

Queeste is an international, multi-lingual, peer-reviewed journal in the area of medieval literature in the Low Countries (to 1600). The journal reflects the multi-lingual nature of this region by providing a forum for research results on literature in Dutch as well as in a variety of other languages, such as French, German, English and Latin. The journal's definition of 'literature' is inclusive rather than exclusive and studies on non-canonical texts are welcome.

Queeste. Revue de la littérature médiévale dans les anciens Pays-Bas

Queeste est une revue internationale multilingue consacrée à l'étude de la littérature médiévale dans les anciens Pays-Bas (jusqu'en 1600). Pour refléter la situation multilingue de ces régions, *Queeste* accueille aussi bien les contributions qui étudient la littérature en langue néerlandaise que les études de la littérature française, allemande, anglaise ou latine. La revue réserve également une place à l'étude de textes qui n'appartiennent pas au canon de la littérature médiévale. Tout article est soumis à l'avis de lecteurs (*double-blind peer review*).

Queeste. Zeitschrift für die Literatur des Mittelalters in den Niederlanden

Queeste ist eine internationale und mehrsprachige Zeitschrift für den Bereich der niederländischen Literatur des Mittelalters (bis etwa 1600). Sie möchte der Mehrsprachigkeit dieses Gebietes gerecht werden, indem nicht nur die Erforschung niederländischsprachiger Werke berücksichtigt werden soll, sondern auch Studien zur französischen, deutschen, englischen oder lateinischen Literatur Platz geboten wird. Auch Texte, die nicht zum literarischen Kanon gezählt werden, können in der Zeitschrift beleuchtet werden. Die Beurteilung der eingesandten Beiträge geschieht durch einen *double-blind peer review*.

—————> www.queeste.verloren.nl

Inhoud/Contents

MARTA BIGUS	A pragmatic path to salvation <i>The meaning of the Decalogue in fourteenth-century Dutch catechetical teaching</i>	I
THOMAS DENYS	<i>Duytsche Alchimye</i> <i>Een kennismaking met het oudste gedrukte alchemistische traktaat in het Nederlands</i>	27
YOURI DESPLENTER & EVA VANDEMEULEBROUCKE	Herschikt en herschreven, van Groenendaal tot Rebdorf <i>De laatmiddeleeuwse edities van Jan van Leeuwens geschriften geanalyseerd met inbegrip van handschrift Pommersfelden, GSS, 280/2881</i>	52
CLARA STRIJBOSCH	Explorations beyond the black hole <i>Alba amicorum and their place in the Dutch and German song culture of the sixteenth century</i>	77
SARAH L. PEVERLEY	Naar aanleiding van .../Apropos of ... The Virtues of Vic <i>Staging Vice: A Study of Dramatic Traditions in Medieval and Sixteenth-Century England and the Low Countries</i> CHARLOTTE STEENBRUGGE	96
LISANNE VROOMEN	Intertekstuele dierenlucht <i>Vossenlucht: over Reynaertpersonages en hun fictionele aanverwanten</i> Y. DE MAESSCHALCK	97